

DOI: 10.36719/2663-4619/60/65-68

Орынбай Дәндәйұлы Бекжан

bekor53@mail.ru

Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халақаралық қазақ-түрік университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕРТІС ЖӘНЕ ЖЕТІСУ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Кілт сөздер: Есік жазуы, Ертіс, көне жазулар, мөр, құмыра қақпағы

Written monuments from Irtysh and Zhetysu from Kazakhstan

Summary

From the middle of the XIX century, on the territory of Kazakhstan, from the surface of the earth and archaeological excavations, ancient inscriptions written in silver bowls, bracelets, bronze mirrors in large numbers began to be found. Currently, the number of such Turkic runic inscriptions is increasing every year. The first of Kazakhstan scientists who found and tried to reveal their meanings was A.Amanzholov. He named such inscriptions found from Kazakhstan, summarizing them according to local values, such as the Irtysh, Ili, Syrdarya and Ural. One of the Irtysh inscriptions tells about the dangers of vodka and wine for human life. And the second tells about the coolness inside the mountain gorge. In the inscriptions found from the Zhetysu region, attention was paid to hunting. They describe the sensitivity and highest caution of a mountain goat. On the Talgar inscription the words are written about yarn and spinning profession. In one of the Aulie-Ata inscriptions, the phrase “my word” is written on the seal, and on a large stone about the enormity of the country of Karakhanids. And in the Syrdarya inscription the greatness of the Syr Darya river is mentioned.

Key words: Issyk letter, Irtysh, ancient inscriptions, seal, jug cover

Біздің даңқты да құпия жазбамызды ең алғаш байқап, дүние жүзі ғалымдарына таныстыру Амстердам қаласының бургомистрі, картограф Николас Витсеннен (1641–1717) [1] бастау алады. Ол **Енисей** өзенінің бойынан мағынасы белгісіз жазуларды байқап, Еуропа оқырмандарына таныстырады. Осыдан бастап Ресей аумағындағы құпия жазулар туралы С.Ремезов, И.Страленберг, Д.Г.Мессершмидт, П.С.Паллас [2] тәрізді зерттеушілер өздері байқап, тапқан жазбаларын әр жерде жариялайды.

Ең алғашқы жазуларды іздеп, табуды мақсат тұтқан экспедицияны фин ғалымдары ұйымдастырады. 1875 жылы олар Енисей өзені бойындағы Минусинск ойпатына барып, бірталай жазба ескерткіштерді жинап, оларды «Енисей жазбалары» [2, 13-14] деген атпен жариялайды. Ал үлкен көлемді Моңғолиядағы **Орхон** өзенінің бойындағы жазуларды тапқаны жайында 1892 жылы Н.М.Ядринцев [3] еңбек жариялайды. Бұл әйгілі түркі қағаны Білге мен оның інісі, әрі бас қолбасшысы Күлтегінге арналған жазулар еді.

Алғашқы зерттеушілердің тапқан руна жазуының үшінші аймағы **Талас** өзенінің бойы болатын. Осы аймақтағы Әулие ата уезінің басшысы В.А.Каллаур 1896 жылы Айыртау-Ой деген жерден, жұмыр өзен тастарына жазылған көне түркі жазба ескерткіштерді тапты. Бұл маңайдан табылған жазба ескерткіштер тек Қазақстанға ғана қатысты емес, Қырғызстан аймағынан да табылғандықтан жалпы Талас ескерткіштері [4] деп аталып кетті.

Көне түркі жазба ескерткіші Қазақстан аймағынан ең алғаш рет бұрынғы Әулие ата үйезіндегі Айыртау-ой деген жерден табылған болатын. Оны 1896 жылы үйез бастығы И.А.Каллаур [5] тапқан.

Кейінгі кездері де Қазақстан аймағынан жер бетінен және археологиялық қазбалардан, сондай-ақ білезік, айна сияқты заттарға жазылған жазулар көптеп табылып келеді.

А.Аманжолов жазуларды табылған аймақтардағы өзен атауларына қарай Ертіс, Іле, Сырдария жазулары деп атайды. Сондай-ақ ол жазбаларды орналасқан жеріне қарай Талғар, Ақтөбе тәрізді атаулармен де белгіледі. Бұл жазулардың барлығы да басқа ғылымдармен қатар әдеби тұрғыдан да құнды болып саналады. Солардың ішінде тарихымызды терең қабаттарға жетелейтін жазбалар да бар. Олар – «Алтын адам» аталып кеткен, Есік қаласынан [6] және Арыс өзенінің бойындағы Күлтөбеден [7] табылған ежелгі жазулар.

Транскрипция бойынша көне түркі жазба ескерткіштеріндегі дыбыстық ерекшеліктерді сандармен белгілеу қалыптасқан дәстүр болып саналады. Мысалы: L^1 – жуан дыбысты білдіреді; L^2 – жіңішке

дыбысты білдіреді; AP³ – дыбыстың езулік дауыстымен тіркесуін білдіреді; ҰУЛ⁴ – дыбыстың еріндік дауыстымен тіркесуін білдіреді.

1. Ертис жазба ескерткіштері

1.1. Сасықбастау жазуы

Белгілі түрколог ғалым, профессор А.С.Аманжоловтың «Көне түркі жазуының тарихы мен теориясы» атты еңбегінде Қазақстаннан табылған өзіне белгілі көне түркі жазба ескерткіштері берілген.

Солардың ішіндегі екі ескерткіште бүгінге дейінгі Түркология ғылымына мағынасы белгісіз болып келген жаңа таңбаның бар екендігі белгілі болды. Бірінші ескерткіш «Қытайда жасалған қола айнадағы руникалық жазба» деп аталады. Қола айна қазір Санкт-Петербургтегі Мемлекеттік Эрмитаждың Шығыс секторында сақталады.

Жазудың дұрыс оқылуы: **ХҮҮНҲІН В 7 АН АН**

Транскрипциясы: aR¹aQ ЧҮЧҮҢҮК YS² İN²İ ØL²üR²D²İ

Аудармасы: Арак, шарап үш іні(мді) өлтірді.

1.2. Мәстура жазуы

Нүктелі сызықтармен әшекейлене түсірілген мәтін А.С.Аманжоловтың еңбегінде жарияланған. Бұл көне түркі күлбіз жазуымен күміс білезікке жазылған жазу ұрпақтан ұрпаққа беріліп, біздің дәуірімізге дейін жеткен. Иесі Гүлістан (Жанқошқарова) Сүлейменова – Павлодар өңірінің тұрғыны. Оған әжесі Мәстура сыйлаған, Мәстураға оның әжесі тарту еткен.

Енді жазудың дұрыс оқылымын берейік: **1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100**

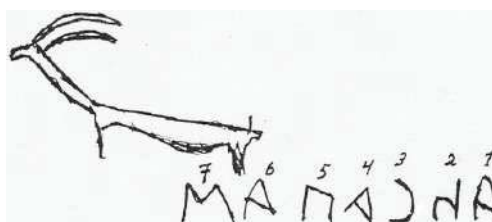
Транскрипциясы: S²eNİR² ÖNİ ÖB⁴ÜR² Ü İÇİ eS²

Аудармасы: Сеңгір өңірі, алды, терең шатқал іші, жазығы су (суық, салқын).

2. Жетісу жазба ескерткіштері

2.1. Дардамты жазуы

Қазақстан аумағындағы Іле өзені бойынан табылған көне түркі күлбіз (руна) жазуларының өзі онға жақындап қалыпты. Белгілі түркітанушы ғалымымыз А.С.Аманжолов өз еңбегінде олардың сегізін келтіріп, оқып, түсініктеме жасаған. Онда ол Іле жазуларының екеуінде көне грек әріптері пайдаланылған десе, ал Алматы облысы Ұйғыр ауданы, Дардамты ауылының жанындағы “Таңбалытас” деген жартаста көне петроглифтер ортасында көне грек жазуымен жазылған түркі тіліндегі жазба бар деп, оны оқып, түсінік береді. Бұл ескерткішті ғалым 1964 жылы өзі тауып, 1967 жылы қайта тексерген. Мәтіннің дұрыс оқылымын берейік:

Транскрипциясы: TAĞTEKE AQa aB¹ ALPy ALTİ (ELTİ).

Аудармасы: Таутеке ага (ұлы, үлкен), аңшылық алыбы, алды (озығы) немесе сиқыры құмары (алч//алт), я болмаса тартушысы, ертушісі, еліктірушісі (елті).

2.2. Терексай жазуы

Қазір сөз еткелі отырған бірінші Іле жазуында да дәл солай таутеке суреті жазу ішінде беріліп таутеке болып оқылады. Бұған қоса таутекенің доғадай иілген мүйізі д және қ таңбаларының арасында келіп Ұ//У болып оқылады. Мәтіннің түпнұсқасы беріліп отыр. Онда бес сөз бар. Олар сөйлемдегі ретіне қарай рим цифрымен белгіленді. Бірінші таутеке сөзін тұтас таутеке суреті білдіреді. Екінші сөзден бесінші сөзге дейінгі таңбалар кәдімгі цифрмен таңбаланды. Жоғарыда ескерткеніміздей алтыншы таңбаның орнына таутекенің доға мүйізі қолданылған. Бұдан бабаларымыздың ұшқыр қиялына тағы да куә боламыз.

Аудармасы:

Таутеке – асыл, ідүү-үүқ (қасиетті), сақ аң!

Транскрипциясы:

TAĞ TEKE •İSİZ•İDÜU-ÜUQ•SaQ•aŋ

2.3. Надыр жазуы

Белгілі түркітанушы ғалымымыз профессор А.С.Аманжоловтың Қазақстандағы көне түркі күлбіз жазуын іздеп тауып, оны зерттеп, оқып жүрген бірден-бір зерттеуші болды. Іле жазуларының Енесей бойы, Талас жазуларынан өз ерекшелігі бар. Іле жазулары аңшылық салт-дәстүрлеріне, кәсіпшілігіне байланысты болып келеді. Сөз болып отырған ескерткішті профессор А.Аманжолов Үшінші Іле жазуы деп атайды. Ескерткіш Баянқазак өзенінің оң жағалауынан, Надыр шатқалынан табылған. Жазудағы мағынаға аң суреттерінің қатысты екені белгілі болды.

Енді жазуды толық келтіріп оқиық:

Транскрипциясы:

1. Аб.

2. ер
аБ → аЛЧы

3. аңчы аЛЗық

4. Таутеке СаК. Тағечкү еЛТ, еС аЛЧы.

Аудармасы:

1. Ау-аңшылық.

2. ер
Ау-аңшылық → кұмары, сиқыры.

3. аңшы алатын

4. Таутеке сақ. Тауешкі еліктіреді, тартады, ес алады(сиқыры).

Аудармасы:

1. Ау-аңшылық ер құмары, сиқыры.

2. Ау-аңшылық аңшы алатын құмары, сиқыры.

3. Таутеке сақ. Тауешкі еліктіреді, тартады, ес алады (сиқыры).

Транскрипциясы:

1. aB eR aLÇы.
2. aB aDÇy aLZyQ aLÇy.
3. TaĞ Teke SaQ. TaĞ eČkÜ eЛТ, eS aЛЧы.

2.4. Талғар жазуы

Талғар жазуының түпнұсқасын келтірейік:

Ұршықбастың жоғарғы беті деп санаған жағындағы таңбаларды профессор А.Аманжолов екі бөліп, бір бөлігін грек жазуы деген. Жазбада грек әріптері жазылмаған. Біздің оқуымызша ұршықбастағы таңбалардың бәрі де көне түркі күлбізік әліппііне тән таңбалар деген тұжырымды ұстанамыз.

Жазбаның дұрыс оқылымы:

Λ 7 B (1)
7 A 4 A 1 П (2)
H 7 A 7 K (3)
(1) K⁴ÖK² eŠ

Транскрипциясы:
(2) aLP aPA aR¹ B²IZ
(3) K⁴ ÖK² EK²eDŽ

Аудармасы:

- (1) Көк (жіп) ес(иір),
- (2) (сонда) алып, аса мәртебелі, биік билеуші, ар(таза, ару; ер) болармыз!
- (3) Көк (жіп) иіргіш

Әдебиеттер

1. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. Астана, «Арыс», 2007, 6 б.
2. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. «Ғылым», 1990, 13 б.
3. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. 2003, С. 7.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., «Изд. АН СССР», 1959, С. 3.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.Л., «Изд. АН СССР», 1951, С. 13.
6. Бекжан О. Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы. // «Түркология», 2010, № 1-2, 3-35 бб.
7. Бекжан О. Қанқ елінің жазуы. Күлтөбе – ІҮ жазуы. // «Түркология», 2008, № 1-2, 3-31бб.

Gönderilib: 17.11.2020

Qəbul edilib: 18.11.2020